УДК 911.3

Богадьорова Л.М.

Особливості територіальної організації особистих господарств населення на прикладі Херсонської області

Постановка проблеми. На сучасному етапі незаперечним є той факт, що за роки аграрних трансформації в Україні була зафіксована ціла низка негативних тенденцій у землекористуванні та сільськогосподарському виробництві країни загалом. До таких тенденцій можна віднести: зниження продуктивності рослинництва, різке скорочення поголів'я тварин, загострення екологічної ситуації в сфері землекористування тощо. Проте проведені економістами-аграрниками дослідження щодо порівняльної оцінки продуктивності особистих господарств населення свідчать, що ці господарства, маючи порівняно із сільгосппідприємствами мізерні масштаби за земельною площею та кількістю утримуваних тварин і виконуючи майже всі сільськогосподарські роботи вручну (винятками є окремі види робіт, найчастіше – це оранка ділянок), досягають вищих показників урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин.

Звичайно, зазначені негативні тенденції щодо розвитку сільськогосподарського виробництва характерні як для господарств суспільного, так і для господарств приватного сектору, зокрема особистих господарств. Проте встановлено, що основним фактором зниження продуктивності рослинництва в господарствах населення за роки аграрних трансформацій був структурний, зокрема, погіршення (з позицій продуктивності) структури посівів на орних землях, а також багаторічних плодово-ягідних насаджень. Зниження питомої продуктивності рослинництва в цих господарствах у результаті погіршення структури землекористування зумовлене на 75%, а падінням урожайності сільськогосподарських культур – на 25%. Слід зазначити, що в господарствах населення знижувалася врожайність лише сільськогосподарських культур, вирощуваних на орних землях. Продуктивність багаторічних плодово-ягідних насаджень, навпаки, зростала.

У сільськогосподарських підприємствах основною причиною падіння продуктивності рослинництва було зниження врожайності сільськогосподарських культур. Цим фактором зумовлено майже дві третини зниження питомої продуктивності рослинництва, а структурним фактором дещо більше однієї третини.

Результати дослідження. В останні десятиліття, виходячи із розуміння багатогранної та всезростаючої ролі сільських територій у соціально-економічному розвитку регіонів, широким колом науковців і спеціалістів-практиків, органами державного управління та місцевого самоврядування, різними громадськими організаціями й установами приділяється все більше уваги питанням вивчення та класифікації актуальних проблем багатофункціонального розвитку сільських територій і розробки конкретних механізмів їх розв'язання.

Більшість науковців підтримують думку про те, що удосконалення територіальної організації виробництва у більшості випадків спрямоване одночасно на раціоналізацію та підвищення ефективності використання наявного природно-ресурсного потенціалу (ПРП). Це здійснюється завдяки територіальному

розподілу праці, спеціалізації виробництва, раціональному використанню природних умов та ресурсів, удосконаленню виробничо-територіальних зв'язків та ін.

Однак варто підкреслити, що територіальна організація та заходи для її удосконалення зводяться не тільки до природокористування. Територіальна організація включає багато питань економічного, технологічного, соціального, організаційного характеру, безпосередньо не пов'язаних зі споживанням природних ресурсів і використанням природних умов.

Раціональна територіальна організація ОГН поряд із доцільним використанням природних умов та ресурсів спрямована на удосконалення суспільної організації та управління розвитком таких форм господарювання, покращення економіки й технології виробництва та промислової переробки продукції ОГН.

Необхідно наголосити, що виявлення особливостей територіальної організації ОГН передбачає проведення відповідного зонування території регіону та типізації ОГН за особливостями спеціалізації та характерними рисами використання території. Таке зонування, на наш погляд у методичному відношенні є досить специфічним зважаючи на незначну площу більшості регіонів України та особливості статистичної бази дослідження. Наводимо у якості методичного досвіду такого зонування матеріали роботи, виконаної нами по Херсонському регіону. В межах досліджуваної території виробляється знана частка сільськогосподарської продукції України – це класичний аграрно-індустріальний регіон країни, крім того значна частка земель (більше 23%) знаходиться у особистому господарюванні, а з окремими видами продукції (наприклад, тваринницької) ОГН є провідними виробниками у аграрній сфері регіону.

Аналізуючи територіальну організацію, спеціалізацію і природокористування ОГН в межах Херсонщини акцентуємо, що різноманіття регіонів області за природно-екологічними факторами, ландшафтною структурою, соціально-економічними факторами (спеціалізація сільськогосподарського виробництва, рівень урбанізації, розвиток інфраструктури тощо) зумовлює диференціацію режимів природокористування в ОГН і потребує принципово різних підходів у напрямках сільськогосподарського виробництва, його спеціалізації, територіальній організації.

На основі дослідження суспільно-географічних та природно-екологічних чинників розвитку ОГН Херсонської області, аналізу галузевої структури, специфіки землекористування, нами було проведене типологічне зонування території Херсонської області за особливостями розвитку та функціонування особистих господарств (рис. 1).

Дослідження територіальної організації ОГН на рівні виділених зон і типів дозволяє відзначити основні особливості розвитку, спеціалізації та специфіки природокористування особистих господарств в їх межах (табл. 1).

Разом з тим необхідно акцентувати, що під час зонування важливо враховувати і показувати особливості соціально-економічних та природно-екологічних умов тієї території, в межах якої функціонують особисті господарства того чи іншого типу.

Тип І: Приміський. До цього типу відносяться міста Херсон та Нова Каховка. Цей тип за спеціалізацією та інтенсивністю розвитку відрізняється перш за все надзвичайно високою територіальною локалізацією овочевих культур та

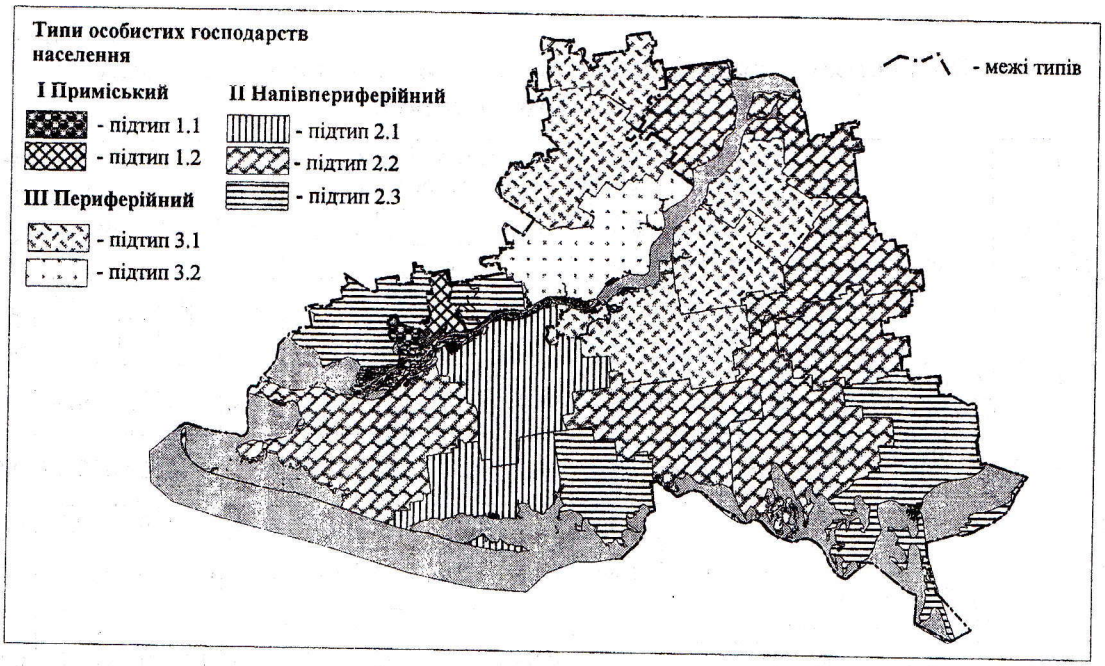

Рис. 1. Типологічне зонування Херсонської області за особливостями функціонування і територіальної організації ОГН

картоплі (коефіцієнти локалізації складають відповідно 6,54 та 1,79). Для типу є характерною середня для області частка земель, зайнятих під особисті господарства населення (коефіцієнт локалізації 0,95). Притаманним є незначний розвиток тваринництва, кількість голів скота на 1 людину втричі менша за середньо обласний показник. В той же час у скотарстві спостерігається найвища в Херсонському регіоні частка корів, яка складає 84% від чисельності великої рогатої худоби ОГН цього типу. Причинами формування такої спеціалізації є, головним чином, орієнтація на міського споживача.

Для типу характерною є висока інтенсивність природокористування і значний рівень трансформації агроландшафтів, що пояснюється такими факторами: для регіонів, що входять до цього типу, притаманна висока густота населення (до 400 чол. на км^2 сільських мешканців); наявна рослинницька спеціалізація (овочівництво і картоплярство) відрізняється високим рівнем меліоративного втручання людини під час сільськогосподарського виробництва; зважаючи на високу густоту населення, особливості кон'юнктури ринку і зручне географічне положення відносно центрів споживчого попиту, для типу характерною є висока ціна земельних ділянок, що посилює інтенсивність використання землі, що вже знаходиться у особистому господарюванні.

Підтип 1.1 До складу підтипу входять Комсомольський район м. Херсона та м. Нова Каховка. Ці території відрізняються такими особливостями: меншою часткою ОГН в структурі сільськогосподарського землекористування (коефіцієнт локалізації 0,85); дуже високим (найвищий в Херсонському регіоні показник) коефіцієнтом локалізації масивів вирощування картоплі – 2,92; нижчим відносно середнього по типу (але все ж таки дуже високим) показником концентрації овочевих культур – 4,75; притаманним є найнижчий в області показник локалізації баштанних культур – 0,03; частка корів відносно загальної кількості великої рогатої худоби більша за середній для типу показник і складає 88%.

Таблиця 1.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва в межах типологічних одиниць

Тип	Підтип	Адміністративно-територіальні одиниці	Частка земель ОГН відносно середньобласної	Коефіцієнти територіальної локалізації сільськогосподарських культур				Кількість голів худоби на 1 людину				Відношення корів до ВРХ
				зернові	карто-ля	овочеві	баш-танні	ВРХ	Корів	Свиней	МРХ	
I	1.1	Комсомольський**	0,85	0,39	2,92	4,75	0,03	0,16	0,14	0,05	0,06	0,88
		м. Нова Каховка										
	1.2	Дніпровський**	1,04	0,12	0,67	8,34	0,59	0,15	0,12	0,06	0,04	0,80
		Суворовський**										
Середнє по типу			0,95	0,25	1,79	6,54	0,31	0,15	0,13	0,06	0,05	0,84
II	2.1	Скадовський	1,84	0,58	1,21	2,13	3,04	0,13	0,09	0,10	0,06	0,72
		Цюрупинський										
	2.2	Голопристанський	1,15	0,88	1,21	1,32	1,37	0,27	0,18	0,28	0,12	0,67
		Нововоронцовський										
		Новотроїцький										
	2.3	Білозерський	0,71	0,97	1,84	1,27	0,11	0,40	0,22	0,16	0,21	0,64
		Генічеський										
		Каланчацький										
Середнє по типу			1,23	0,81	1,42	1,57	1,51	0,26	0,16	0,18	0,13	0,68
III	3.1.	Бериславський	0,91	1,11	1,01	0,65	0,44	0,28	0,16	0,11	0,12	0,58
		Горностаївський										
		Чаплинський										
	3.2	Великолепетиський	0,92	1,21	0,75	0,43	0,12	0,52	0,30	0,44	0,13	0,59
		Великоолександрівський										
		Верхньорогачицький										
		Високопільський										
		Іванівський										
		Каховський										
		Нижньосірогозький										
Середнє по типу			0,92	1,18	0,83	0,49	0,22	0,45	0,25	0,34	0,13	0,59

* Розраховано за даними Херсонського обласного управління сільського господарства та Херсонського обласного управління статистики

** Райони, що відносяться до м. Херсона

Підтип 1.2 До цього підтипу відносяться Дніпровський та Суворовській райони м. Херсона. Особливості підтипу визначаються такими аспектами: надзвичайно висока моноспеціалізація на вирощуванні овочевих культур (коефіцієнт територіальної локалізації 8,34); трохи вищим за середній рівень розвитком ОГН (коефіцієнт локалізації 1,84); характерним є достатньо високий рівень локалізації (0,59) баштанних культур, що майже в 2 рази вище за середньо типовий показник, або в 20 разів вище, чим показник по підтипу 1.1; частка корів відносно загальної кількості великої рогатої худоби менша за середній для типу показник і складає 80%.

Тип II: Напівпериферійний. Проведена кластеризація дозволила поєднати в цей тип такі адміністративні райони Херсонської області: Білозерський,

Геніческий, Голопристанський, Каланчацький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Цюрупинський.

Особливістю розвитку і функціонування ОГН в межах цього типу є, в першу чергу, дуже висока частка земель, сконцентрованих в ОГН (на 23% більша за середньо обласний показник). Притаманною є спеціалізація на вирощуванні картоплі, овочевих культур та баштанних культур.

Відносно першого типу в цьому типі спостерігаються певні зміни у розвитку тваринництва. Так, зростає майже вдвічі поголів'я великої рогатої худоби у розрахунку на 1 людину. Разом з тим, відносна частка корів у поголів'ї ВРХ зменшується з 84% до 68% в середньому по типу, що пов'язано, на нашу думку, зі зменшенням попиту на молочну продукцію внаслідок віддаленості від урбанізованих регіонів області.. Натомість, майже в 2,6 рази збільшується концентрація поголів'я малої рогатої худоби (коефіцієнт локалізації зростає з 0,05 до 0,13). Крім того, втричі зростає поголів'я свиней у розрахунку на 1 людину, що пояснюється зростанням майже в 3,3 рази (з 0,25 до 0,81) коефіцієнта локалізації зернових культур.

Для регіону в цілому характерною особливістю природокористування є наявність значних масивів зрошуваних земель, що значною мірою вплинуло на формування спеціалізації рослинництва. Разом з тим підкреслимо, що зрошення, на нашу думку, посилило негативні гідрогеологічні процеси, що відбуваються на цих територіях. Зокрема, у більшості зазначених регіонів переважна частка земель (в тому числі і земель ОГН) є підтопленими (табл. 2). В той же час, посилення

Таблиця 2.

Площі підтоплення по адміністративних районах напівпериферійного типу

Район	Частка зрошуваних земель від загальної площі району, %	Частка підтоплених земель від загальної площі району, %
Підтип 2.1		
Скадовський	42,3	56,4
Цюрупинський	22,7	61,0
Підтип 2.2		
Голопристанський	26,5	55,1
Нововоронцовський	8,3	25,8
Новотроїцький	39,7	91,1
Підтип 2.3		
Білозерський	29,1	5,5
Геніческий	19,0	21,2
Каланчацький	28,3	29,0

* Складено за матеріалами "Комплексної еколого-геологічної оцінки території Херсонської області" – Одеса: Причорноморське державне регіональне геологічне підприємство, 2003.

негативних гідрогеологічних процесів призводить, як правило, до скорочення ріллі у структурі сільськогосподарських угідь, що сприяє збільшенню кормової бази скотарства і зменшує антропогенне навантаження на землі регіону.

Внаслідок різноманіття регіонів, що утворюють цей тип, за природно-екологічними факторами, ландшафтною структурою, соціально-економічними факторами (спеціалізація сільськогосподарського виробництва, рівень урбанізації, розвиток інфраструктури тощо), особливостями природокористування, в його межах доцільно виділяти 3 підтипи.

Підтип 2.1. До складу підтипу входять суміжні райони, розташовані на південному заході області, – Скадовський та Цюрупинський. Для цих територій притаманною є надзвичайно висока частка земель, сконцентрованих в ОГН, – майже вдвічі більша за середньо обласний показник (коефіцієнт концентрації складає 1,84). Особливостям спеціалізації рослинництва ОГН цього підтипу є: дуже низька концентрація зернових культур (найнижчий показник після типу І); висока (порівняно з областю) частка земель під овочевими, баштанними культурами та картоплею, зумовлена незначними обсягами вирощування зернових культур; найвища у Херсонському регіоні частка земель, сконцентрована під баштанним культурами (коефіцієнт концентрації складає 3,04). Висока концентрація працемістких культур у підтипі, слабкий розвиток кормової бази зумовили незначний рівень розвитку тваринництва, перш за все скотарства. Відносна кількість скота навіть нижча за приміський тип і складає 0,13, в той час як середнє по типу 0,26. Разом з тим, частка корів в структурі ВРХ більша за середнє по типу і складає 0,72.

Зважаючи на зазначені особливості цей підтип, певною мірою можна вважати перехідним між типом І і типом ІІ. Вважаємо, що цьому сприяє також географічне положення і значна урбанізованість районів підтипу.

Підтип 2.2. До цього підтипу відносяться Голопристанський, Нововоронцовський, Новотроїцький адміністративні райони. Особливості підтипу визначаються такими аспектами функціонування ОГН: висока частка земель, сконцентрована в ОГН, – на 15% більша, ніж в середньому по області; спеціалізація рослинництва майже тотожна з підтипом 2.1, але збільшується частка зернових і зменшується частка овочевих і баштанних культур, що зумовлено кон'юнктурою ринку і змінами географічного положення відносно ринків збуту;відносно попереднього підтипу спостерігається збільшення вдвічі поголів'я худоби, а свиней – на 280% (другий показник серед виділених таксонів), що пояснюється збільшенням частки зернових культур як основних кормів; наявне скорочення на 5% корів в структурі ВРХ, що, на наш погляд, зумовлене зменшенням частки міського населення в зазначених регіонах та віддаленістю від міст як основних центрів збуту молочної продукції.

Підтип 2.3. До складу підтипу були віднесені Білозерський, Генічеський, Каланчацький адміністративні райони. Специфічною рисою цього підтипу є менша на 40% за середньо типовий показник частка земель, сконцентрованих в ОГН. В той же час, значно зростають відносно середньотипових коефіцієнти локалізації зернових культур (показник по підтипу складає 0,97). Разом з тим, основними галузями спеціалізації залишаються овочівництво (коефіцієнт локалізації 1,27) і картоплярство (1,84), баштанництво має значно менший розвиток.

Основними рисами розвитку тваринництва є висока чисельність поголів'я великої та малої рогатої худоби, причому остання має найвищий в області показник кількості голів на 1 людину (0,21 голів/1 люд). Це пов'язано перш за все з тим, що зазначена галузь є традиційною галуззю тваринництва у приморських районах. Зазначимо також, що частка корів, незважаючи на значний розвиток скотарства, є найменшою в ІІ типі.

Тип ІІІ: Периферійний. Проведена кластеризація дозволила поєднати в цей тип Бериславський, Великолепетиський, Великоолександрівський, Верхньорогачицький. Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Каховський,

Нижньосірогозький та Чаплинський адміністративні райони Херсонської області, розподіливши їх на 2 підтипи.

Для типу характерним є нижча на 8% за середньообласну частка земель, зосереджених в ОГН. Серед основних напрямків спеціалізації рослинництва, притаманних ОГН області, в цьому типі проявляється як товарний лише зерновий напрямок рослинництва.

Одними з можливих причин сформованої спеціалізації рослинництва є: незначна густота населення в регіоні, що зменшує вартість земель і зумовлює рентабельність зернового напрямку господарства; відсутність достатньої кількості трудових ресурсів, яка ускладнює розвиток працемістких галузей рослинництва; в цілому менший розвиток зрошування по регіонам типу, що обмежив можливості вирощування овочевих, баштанних культур та картоплі.

Відзначимо, що для типу характерною є найвища кількість голів свійських тварин (практично всі показники в 2 рази більші, ніж у попередніх типах). Разом з тим, найнижчою є частка корів в структурі ВРХ – 59%. Це пояснюється такими загальними для ОГН Херсонської області в цілому тенденціями: з віддаленням від міських поселень і, особливо, від обласного центру збільшується кількість голів скота на 1 члена ОГН з 0,15 в приміському типі до 0,45 у периферійному; від центру до периферії відбувається скорочення частки корів в структурі ВРХ з 84% до 59%; надзвичайно збільшується – майже в 6 разів – кількість свиней на 1 людину з 0,06 (в приміському типі) до 0,34 (у периферійному типі).

Специфічні риси природокористування цього типу полягають у декількох аспектах. По-перше, для територій, в межах яких функціонують ОГН, характерний дуже високий рівень сільськогосподарського освоєння (від 79,2% до 96,4%). По-друге, надзвичайно високою є розораність території – до 90,0% (у Нижньосірогозькому районі). Така ситуація призводить до загострення проблем деградації ґрунтів, що має місце і в межах ОГН і, як правило, негативно позначається на продуктивності сільськогосподарських угідь особистих господарств.

Особливості просторової диференціації та розвитку особистих господарств адміністративно-територіальних одиниць області дозволили виділити в межах III типу 2 підтипи.

Підтип 3.1. До цього підтипу віднесено Бериславський, Гірностаївський та Чаплинський адміністративні райони. Характерними рисами розвитку рослинництва в ОГН цього підтипу є такі:наявність двох напрямків спеціалізації рослинництва – на зернових культурах та вирощуванні картоплі; більш висока, ніж в цілому по типу, концентрація овочевих культур – при загальному по типу рівні концентрації 0,49 для підтипу притаманний показник 0,65; вдвічі більша концентрація баштанних культур – 0,44 замість 0,22 в середньому по типу.

Особливістю розвитку тваринництва підтипу є дуже низькі (порівняно з типом в цілому) показники розвитку окремих галузей тваринництва, а саме: на 40% менша відносна чисельність ВРХ взагалі та корів зокрема – в цілому для III типу середньозважена чисельність голів ВРХ на 1 людину складає 0,45, а в цьому підтипі – 0,28. Така ж пропорція спостерігається і в чисельності корів – 0,25 та 0,16 відповідно. Втричі нижча відносна кількість свиней, ніж по типу –0,11 голів на 1 члена ОГН в підтипі та 0,34 по типу відповідно.

Рівень розвитку інших галузей тваринництва є практично тотожним з середньотиповим.

Підтип 3.2. В складі підтипу виділено Великолепетиський, Великоолександрівський, Верхньорогачицький. Високопільський, Іванівський, Каховський, Нижньосірогозький адміністративні райони Херсонської області.

В цілому – це найменш "міський" та найбільш периферійний підтип, він є майже антиподом підтипу 1.2. Відрізняється моноспеціалізацією на вирощуванні зернових культур, коефіцієнт локалізації зернових складає 1,21 – загалом, це найбільший показник по області. Інші коефіцієнти локалізації сільськогосподарських культур менші, ніж по III типу і є одними з найменших в області. Коефіцієнт локалізації картоплі складає 0,75 – не враховуючи трохи нижчий показник дуже малого за площею підтипу 1.2 (0,67), це найнижчий показник в області. Локалізація овочевих культур – 0,43, - це мінімальний показник серед підтипів. Також дуже низька концентрація баштанних культур – 0,12.

Натомість відзначимо, що основні показники тваринництва не тільки найбільші в типі, але і є найбільшими в Херсонському регіоні в цілому. Так, відносна чисельність ВРХ (0,52 голів скота на 1 члена ОГН) вдвічі більша, ніж в типі II, і в 3,5 рази більша, ніж у I типі. Корів майже вдвічі більше за II тип та в 2,3 рази – за I тип. Ще більш вражаюча різниця спостерігається у відносній чисельності свиней – відносний показник поголів'я 2,5 рази більше, ніж у II типі та в 7,5 рази – ніж в I типі. Як і в підтипі 3.1 спостерігається низька відносна чисельність корів в структурі ВРХ – 59%.

Висновки. Проведена типізація і подальше зонування території Херсонської області за особливостями територіальної організації ,спеціалізації та функціонування ОГН дозволили створити моделі просторових змін спеціалізації рослинництва і тваринництва ОГН. Відзначимо, що просторові зміни як в рослинництві, так і в тваринництві, відбуваються за двома умовними "трендовими" вісями, які простягаються від центру до периферії за такими напрямками: "довга" вісь – від центру на північний схід, "коротка" – від центру на південь.

1. Адміністративно-територіальний устрій області та чисельність наявного населення. Статистичний збірник. – Херсон: Херсонське обласне управління статистики, 2001. – 53 с. 2. Бойко М.Ф., Чорний С.Г. Екологія Херсонщини: Навч. посібник. – Херсон: Терра, 2001. – 156 с. 3. Природа Херсонської області: Фізико-географічний нарис / Відп. ред. М.Ф. Бойко. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с. 4. Програма розвитку земельної реформи в Херсонській області на 2002-2005 рр. – Держкомзем України: Херсонське обласне управління земельних ресурсів. – Херсон, 2002. 5. Реформування земельних відносин в Херсонській області: Інформаційно-аналітичні матеріали. – Херсон: Херсонське обл. управління земельних ресурсів, 2003. – 58 с. 6. Кушнір Л.А. Розвиток особистих господарств населення в умовах перехідної економіки: автореф. дис. … канд. економ. наук. – Львівський державний аграрний університет. – Львів, 1999. – 18с. 7. Мармуль Л.А. Место личного подсобного хозяйства в обеспечении областной продовольственной программы. – М.: Деп. в ВНИИТЭИ Агропром, 1986. – 17 с.

It presented the territorial organization of individual farms of population (IFP) on the local level. According to the researches of the social-geographical and nature-ecological factors of the development of IFP in Kherson region, analysis of branch structure, specifity of land-tenure, it is made the typological zoning of the territory of Kherson region which is based on the peculiarities of the development and functioning of individual farms.